

**XORAZM VOHASINING "SURNAY LAZGI"SI, SURNAY CHOLG'USI TARIXI HAQIDA
MULOHAZA**

Shahanov Bobur Choriyevich

*O'zbekiston Davlat Xoreografiya Akademiyasi
Urganch filiali "Lazgi" bo'limi boshlig'i.*

Yusupboy Yusupov Mansur o'g'li

Bosh mutaxassisi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Xorazm diyorining "Surnay lazgisi" hamda cholg'u ijrochiligida muhim ahamiyat kasb etuvchi qadimiy "Surnay" cholg'usi haqida batafsil ilmiy-nazariy ma'lumotlar bayon etilgan. Shuningdek, "Surnay" ijrochiligi haqida fikr-mulohazalar yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *Xorazm musiqa madaniyati, cholg'u ijrochiligi, Surnay, nay, musiqashunoslik, folklor, musiqa, raqs, diopozon, diatonik*

**A REVIEW ON THE HISTORY OF THE "SURNAY LAZGI" OF THE KHORAZM OASIS,
THE TRUMPET INSTRUMENT**

Shahanov Bobur Choriyevich

*State Academy of Choreography of Uzbekistan
Head of the "Lazgi" branch of the Urganch branch.*

Yusupboy Yusupov Mansur son

Chief specialist

Abstract: *This article provides detailed scientific and theoretical information about the "Trumpet" of the Khorezm region and the ancient "Trumpet" instrument, which is of great importance in the performance of the instrument. Also, comments were made about the performance of "Surnay".*

Key words: *Khorezm musical culture, instrument performance, Trumpet, flute, musicology, folklore, music, dance, diopozone, diatonic*

РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ ИСТОРИИ ОАЗИСА ХОРЕЗМА "SURNAY LAZGI", SURNAY ИНСТРУМЕНТА

Шаханов Бобур Чориевич

*Узбекская Государственная Академия Хореографии
Начальник отделения "Лазги" Ургенчского филиала.*

Юсупбой Юсупов Мансур оглы

главный специалист

Аннотация: *В данной статье изложены подробные научно-теоретические сведения о "сурнай лазги" Хорезмской земли, а также о древнем инструменте "сурнай", имеющем важное значение в инструментальном исполнительстве. Также были отзывы об исполнении "трубы".*

Ключевые слова: *Хорезмская музыкальная культура, инструментальное искусство, труба, флейта, музыковедение, фольклор, музыка, танец, диопозон, диотоника*

Mustaqillik yillarida milliy va nomoddiy merosimiz bo'lgan Raqs san'ati uchun ham juda ko'p imkoniyatlar paydo bo'ldi. Qolaversa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2020-yil 4-fevraldagi "Raqs san'ati sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" qarori qabul qilindi. Qarorga muvofiq, Toshkent davlat milliy raqs va xoreografiya oliy maktabi negizida davlat OTM shaklida Madaniyat vazirligi tizimida O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi tashkil etilganligi ham yurtimizda raqs san'atiga juda katta e'tibor qaratilayotganligining belgisidir. Milliy Raqs san'ati haqida so'z yuritilganda qadimiy raqslardan biri bo'lgan Xorazm vohasiga mansub Lazgi raqsi o'z o'rniga egaligi bilan butun dunyoda ajralib turadi. Bu raqs turining 9 xil turi mavjud bo'lib, shulardan eng qadimiy raqslaridan biri "Surnay lazgi" raqsi hisoblanadi.

"Surnay lazgi" raqs kelib chiqish tarixiga qaraydigan bo'lsak raqsning kelib chiqishi to'g'risida malum bir davr bayon qilinmagan, ammo tarixiy yodgarliklarga qaraydigan bo'lsak uzoq tarixga borib taqalishini ko'rishimiz mumkin. O'rta Osiy hududida (Navoiy viloyatida) joylashgan Sarmish to'g'lariga tasvirlangan suratlar olimlar tomonidan eramizdan avvalgi birinchi ming yillik yodgorliklardan biri hisoblanishi isbotlangan. Bu suratlar ichida raqqoslarning turli xil kompozitsiyon hara



katlar olib borayotgan tasviri ham bor.

“Sarmish tog’larida Mirrix (Urush xudosi) suratda qurollangan, baquvvat yigit sifatida tasvirlangan. Bu suratlar o’sha davr qahramonlik raqslarini xarakterlab berish jihatidan barcha uchun katta qiziqish uyg’otdi. Ularning belida kalta qilich osilgan bo’lib, jo’shqinlik, shiddatkorlik bilan o’yinga tushmoqda. Raqqoslarning qo’l, oyoq, tana harakatlari, imo-ishoralari bir xil va bir-biriga monand bo’lib, ular qandaydir bir ma’noni anglatadi. Bu o’yinlar bir tomondan go’zallik baxsh etsa, ikkinchi tomondan bahodirlikni, jasurlikni, qahramonlik kayfiyatini aks ettiradi yoki jangga kirishish oldidan, tayyorgarlik ko’rayotganliklarini eslatadi”⁴⁰

Bu raqslarning qo’l, oyoq, tana, harakatlaridan keskin va aniqlik bilan qo’lni yuqori cho’zgan holatda, tizza bir oz bukibroq o’ynashi, sakrab shiddatli harakat qilishi, huddi hozirgi Lazgi o’yinlariga o’xshab ketadi. O’z xarakteri bilan bu o’yin harbiy qahramonlik raqsi bo’lgan desak mubolag’a bo’lmaydi.

Xorazmshohlar davrida ham Lazgi raqsi sunray cholg’usida ijro qilingan va qo’shinlarni jangga kirish oldidan raqiblarni yengib, g’alaba kuyi sifatida chalinigan va lashkarlarning madhiyasi bo’lgan ekan. Surnay lazgisi kim tomonidan o’ynalmasin, jangovorlik holatida mag’rur, shiddat bilan o’ynalib g’alabaga erishish uchun faqat yengish maqsadidagi raqs harakatlarini tanlaydi.

Surnay lazgi o’yinida raqqos qo’llarini yuqori ko’tarib asta-sekin barmoqlarni musiqa mukammalligiga soladi, o’zi esa go’yo raqibiga qaragandek gavdasini qimirlatmay tutib turadi. Bir necha vaqt o’tgach harakatiga gavda harakatini qo’shadi. Keyin birdan dushmanga o’zini safarbar qilgan jangchiday mayda qadamlar bilan yugurib qo’l barmoqlarini o’ynatab, charsillatib qars urishni tezlashtirib, lashkarlarning jang qilayotgan holatini ifodalaydi, raqs oxirida raqib ustidan qozonilgan g’alaba jadal kurashni harakatlarda ifodalab beradi.

“Surnay so’zi forscha sur – to’y, bayram, nay – qamish, to’yda chalinadigan nay degan ma’noni bildirib, Teshiklarini barmoqlar bilan ochib-yopib, puflab chalinadigan musiqa asbobi degan ma’noni anglatadi.⁴¹ Surnay cholg’usining kelib chiqishi juda qadimiy bo’lib, bu haqdagi ma’lumotlar miloddan oldingi qal’alar devorlaridagi tasvirlar va o’rta asr minatyuralarida aks etgan. Surnay harbiy yurishlar, to’y, sayil va bayramlarda asosiy cholg’u sifatida foydalanilgan. Karnay, nog’ora va doiralar ishtirokidagi cholg’ular ansamblida qo’llanilgan.

O’zining tuzilishi va tovush hosil qilinishi jihatidan goboyga ibtido bo’lgan surnay tanasi 400-450 mm uzunlikdagi mevali (o’rik, tut, yong’oq) yog’ochdan yasaladi, ba’zan konussimon shaklda, karnaychasi kengaytirilgan holda yasaladi. Uning barmoq bilan bosiladigan 8 ta teshigi bor. Shulardan bittasi asosiy teshiklarga qarama-qarshi, ya’ni orqa tomonida joylashadi. Ba’zilarida teshiklarining oralari mis halqachalar bilan halqalangan.

⁴⁰ Gavhar Matyoqubova, Sharqiya Eshjonova “Lazgi” - Urganch- 2017 y 43 bet

⁴¹ “O’zbek tilining izohli lug’ati” Maskva-1981 y

Surnay tili – dudiki oddiy qamishdan ip bilan qattiq bo'g'ilib, bir-biriga qapishtirib yasaladi va surnay miliga kiygiziladi. Mil o'z navbatida cholg'u tanasiga o'rnatilgan bechka (bachcha – bolacha, surnay yog'och tanasiga nisbatan boshqacha mevali yog'ochdan ishlangan narsa)ga kiygiziladi. Milda esa aylana yoki bukik ellips shaklidagi (hayvon shoxi, suyak, sadaf yoki metallan ishlangan) ijrochi labiga tiralib, nafasni tashqariga chiqishidan muhofazalab turadigan xalqa o'rnatiladi.

Surnay bir yarim, ikki oktava hajmidagi diopozon va diotonik tovush qatorga ega bo'ladi. O'zbekistonda surnay ijrochilik uslubi ikki xil bo'lib, bunda Farg'ona-Toshkent surnayi menzurasi kengroq bo'lganligi sababli tovushi mayin va nolali, Xorazm surnayi esa menzurasi nisbatan torligidan tovushi keskin va chiyildoq. Ikkala surnayda ham tovush ko'lami bir xil. Pastki tovushi birinchi oktava dodiezdand boshlanib, nafas bosimini kuchaytirish natijasida ikkinchi oktavasi (uchinchi oktava do) tovushgacha bo'lgan diopozonni o'z ichiga oladi.

Surnayning tovushi keskin va juda o'tkir bo'lib, unda tovush hosil qilish murakkab hisoblanadi. Bu jarayon uzluksiz nafas bilan ijro qilish mahoratini talab etadi. Uzluksiz nafas bilan chalishning mohiyati shundan iboratki, qadimgi ulamolar sozni vaqtning uzviy bo'lagi, ya'ni vaqtda uzilish bo'lmaganidek musiqada ham qisqa bo'lsada uzilish bo'lmasligi kerak deb hisoblashgan. Shuning uchun ham, ayniqsa Xorazm surnaychiligida uzluksiz nafas bilan chalish qabul qilingan va bugungi kunda ham davom etmoqda. Shuningdek, Xorazm dutor cholg'uchiligida ham, uzluksiz rez bilan chalish bugungi kungacha o'ziga xos uslub hisoblanadi, o'z navbatida ularning surnay ijrochiligi bilan uzluksizligi o'xshashdir. Uzluksiz nafas aylantirish yoki qaytarma nafas Xorazm surnaychilariga xos bo'lib, hozirgi davrda ham qo'llaniladi, ammo, boshqa hududlarning xususan, Toshkent-Farg'ona surnay yo'llarida bunday ijro uslubi uchramaydi. Xorazm surnaychiligida ijrochi lunjini shishirgan holda zaxira havoni lunjda saqlaydi va burundan nafas olayotgan paytida zaxiradagi havoni chakka mushaklari yordamida surnay naychasiga yo'llaydi. Natijada o'pkaga havo ham olinadi va surnayga yuborilayotgan nafasda ham uzilishga yo'l qo'yilmaydi. Qaytarma nafasni o'rgatish uchun mashhur Xorazmlik surnaychi Xudak ota – Xudoybergan Qurbon o'g'li o'z shogirdlarini qo'llariga nay qamish berib dam aylantirish tamoyilini tushintirgach, boshlovchi surnaychini ariqcha chetiga yotqizgan holda naychani suvga tiqib puflatar va suvda pufakchalar hosil bo'lishi uzluksiz davom etsa, ya'ni nafas aylansa shogird surnayni qo'lga olgan. Agar dam aylanishida uzilish ro'y bersa, suvda uzluksiz pufak chiqqunicha mashg'ulotni yana davom ettirgan.

Xorazmda surnay ijrochiligining rivojlangan davri Muhammad Rahimxon Feruz hukumronlik qilgan (1863-1910) davriga to'g'ri keladi. Bu vaqtda Yoqub bulamonchi, Sariq Mehtar, Bobojon (Buva bulamonchi) surnaychi, Xudoybergan Qurbon o'g'li va 40 nafar surnaychidan tashkil topgan surnaychilar, karnay va nog'oralar jo'rligidagi ansambl «Xon chiqar» (Xorazm Navo maqomining saqili)ni xon chiqish paytida chalishgan.

Bunda Xon otining va uni yetaklab yuradigan shotirlarning oyog'iga turli hajmdagi zanglar taqilgan bo'lib, ular kuy usuliga monand oyoqlarini tashlab yurgan paytda mahobatli tomosha-ko'rinish hosil bo'lgan. Bu davrda mashhur bo'lgan Turdi karnaychi nomi ham ko'p tilga olinadi. Xiva xonligida g'assollardan olinadigan soliqni Ashur mahram karnaychilarga oylik, ya'ni maosh qilib berar ekan. Shuning uchun ham ushbu kasb eng past hunarlardan hisoblangan va hozirgacha O'zbekistonning boshqa joylariga qaraganda Xorazmda karnaychilar deyarli yo'q, karnay esa juda kamdan-kam hollarda istifoda qilinadi. XX asrda mashhur bo'lgan surnaychilardan Xudoybergan Qurbon o'g'li, Matniyoz ota, Jumaniyoz ota, Abdusharif Tog'anov, Matyoqub do'xtir Ollayorov, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Qodir Bobojonov, Fayzullo Matchonov, Yo'ldosh Tojiev va O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi, «Do'stlik» ordeni sohibi Matrasul Matyoqubovlar el orasida taniqli ustoz sozandalardan hisoblanadi.

Xorazm sunray yo'lida chalinadigan kuylar bor. Ularning aksariyati raqs kuylari bo'lib, turkumli "Orazibon", "Norim-norim", "Ushurni uforisi", "Biroloyim" (oxirgisiga o'xshagan qo'shiqlar ovozi kuchli xonandalar tomonidan surnay jo'rligida kuylangan va bunday jo'rlikda kuylash faqat Xorazmgagina xosdir) va ayniqsa "Surnay lazgisi" xalqaro miqyosda dong'i ketgan raqs kuylaridan hisoblanadi. Raqs kuylariga ko'pincha qayroq jo'rligida o'ynaladi.

"Surnay lazgisi" xalqimizning yaxshi kunlarida, to'y-u tantanalarida, turli bayram va bazmlarda hammani o'ziga jalb qiladi. Surnay lazgisi chalinganda jamoa bo'lib o'ynaladi yoki yakkaxon raqqosalar ham o'yin ko'rsatishi mumkin. Surnay lazgisi hozirgi davrga kelib katta sahnalarda o'ynaladi. Keyingi vaqtlarda surnay lazgisini yakka o'ynovchilar ham juda ko'p. Shuni aytish kerakki hozirgi davrda surnaychilarimiz "Sunray lazgisi"ni dunyo sahnalarida ijro etib, raqqosalarimiz bu kuyga raqsqa tushib butun dunyo e'tiborini jalb qilib kelinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avdeeva L. "O'zbek milliy raqsi tarixidan" T. 2001 y.
2. Matyoqubova G. "Ofatijon lazgi" - T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti
3. Matyoqubov B. "Xorazm doston ijrochiligining zarxal sahifalari". – Xorazm. Urganch nashriyoti. – 1999.
4. Jabborov I. "Yuksak madaniyat va noyob ma'naviyat maskani".– Toshkent. O'zbekiston nashriyoti.- 2012.
5. Matyoqubov B. "Doston navolari". – Toshkent. "BUILDING PRINT" nashriyoti. – 2009.

Yangiboyeva Mushtariybonu Shoymardon qizi

Denov Institute of Entrepreneurship and pedagogy 2nd student

Abstract: *The emphasis on the educational implications and applications of research on child development Abstract, cognitive science, learning, motivation eaching, and evaluation has not changed in the thirteenth edition.*

In the text, theory and practice are not treated separately but rather jointly. The purpose of the book is to demonstrate how knowledge and concepts derived from educational psychology research may be used to address common teaching issues. These pages contain a plethora of examples, lesson plans, case studies, recommendations, and even helpful hints from veteran instructors to aid you in your exploration of the relationships between research and practice.

I am confident that as you read this book, you will recognize the enormous importance and practicality of educational psychology.

Anyone who is willing to explore the field can gain unique and important knowledge.

REFERENCES:

1. Woolfolk, A. (2017). Educational psychology. Pearson.
2. Good, T. L., & Brophy, J. E. (1995). Contemporary educational psychology. Longman/Addison Wesley Longman.
3. Seifert, K., & Sutton, R. (2009). Educational psychology. Kelvin Seifert.